

УДК 378.(477)(092)

Грищенко С.В., доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка (Україна, Чернігів), intensiv3000@mail.ru

Вища освіта Росії та України початку ХХ століття

Висвітлено основні тенденції розвитку вищих закладів освіти Росії та України початку ХХ століття; представлена система вищої освіти дореволюційної Росії, що складалася з двох частин – державної вищої школи і неурядової.

Ключові слова: вища школа, система вищої освіти, реакційний курс уряду, університет, криза освіти, підготовка професорсько-викладацького складу.

Grishchenko S.V., doctor of pedagogical sciences, associate professor, professor of social pedagogy, Chernigov national pedagogical university of the name of T.G. Shevchenko (Ukraine, Chernigov), intensiv3000@mail.ru

Higher education of Russia and Ukraine of beginning of XX age

Basic progress of higher establishments of formation of Russia and Ukraine of beginning of XX age trends are reflected in the article; the system of higher education of pre-revolution Russia which consisted of two parts – state higher school and ungovernmental is presented. The policy of government in industry of higher education of beginning of XX age consisted of vibrations of two courses, two approaches – protective and conservative and democratic.

Social, economic and political processes which took a place in Russia and Ukraine mattered very much for forming of world view of research workers of beginning of XX age. Public life of beginning of XX age is marked revolutionary appearances of student, growth of oppositionness of liberal professorship. Universities appeared in a center revolution there are 1905–1907 years.

To 1917 year in Russia was 124 higher educational establishments, from them 65 state and 59 ungovernmental. In a department Departments of folk education were 67 higher educational establishments (28 state, 39 – public and private). Of a particular branch principle lay in basis of the interdepartmental distributing of institutes of higher.

Keywords: higher school, system of higher education, reactionary course of government, university, crisis of education, preparation of the professorial and teaching staff.

Грищенко С.В., доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка (Україна, Чернігів), intensiv3000@mail.ru

Высшее образование России и Украины начала ХХ века

Отражены основные тенденции развития высших заведений образования России и Украины начала ХХ века; представлена система высшего образования дореволюционной России, которая состояла из двух частей – государственной высшей школы и неправительственной.

Ключевые слова: высшая школа, система высшего образования, реакционный курс правительства, университет, кризис образования, подготовка профессорско-преподавательского состава.

Політика в галузі вищої освіти початку ХХ ст. складалася з коливань двох курсів, двох підходів – охоронно-консервативного і демократичного. У політиці різних міністрів народної освіти і інших міністерств домінував то один, то інший підхід. Педагогіка вищої школи тільки зароджувалася в цей час. У формуванні цієї галузі важливими є праці М.І. Пирогова. Його концепцію університетської освіти підтримували прогресивні діячі освіти початку ХХ ст. Свобода викладання і навчання є найважливішою умовою ефективності вищої освіти: студент стає незалежним і володіє свободою вибору як навчальних дисциплін, так і способів, термінів і засобів для їх вивчення. Суспільно-педагогічний рух в Росії та Україні початку ХХ ст. спонукав багато учених взяти активну участь в розробці проєктів для вищої освіти. В.М. Бехтерев, М.М. Ковалевський, О.П. Нечаєв, М.В. Сперанський, О.Л. Шанявський та інші брали участь в розробці проєктів організації неурядової вищої школи. Свобода наукових занять і відносин професорів і студентів – єдиний засіб для досягнення цієї мети. М.І. Пирогов рішуче виступав проти з'єднання вченого ступеня з чином і службою: якщо вчена ступінь і повинна давати службові права, то це повинно бути справою держави, а не університету. М.І. Пирогов «тільки з потреби» залишав іспит на посаду в стінах університету. М.І. Пирогов наполягав на перебалотуванні професора не через 25 років, а вже через 12,5 років [6, с.361].

В сучасній науковій літературі з проблем історії вищої освіти Росії та України існує розуміння основних проце-

сів й тенденцій характерних для початку ХХ ст. Так, вітчизняні науковці О.П. Реєнт, В.М. Шевченко пов'язують розвиток української держави з розвитком вищих закладів освіти. Дослідники Б.Д. Лановик, М.В. Лазаревич розглядають історичні аспекти університетської освіти означеного періоду. Російські дослідники В.Г. Кинелев та О.Є. Іванов дослідили важливі тенденції розвитку вищої школи Росії початку ХХ ст.

Дана стаття спрямована на розкриття основних тенденцій розвитку вищої освіти Росії та України початку ХХ століття.

На початку ХХ століття в Росії та Україні існувало декілька напрямів в підготовці професорсько-викладацьких сил як в середині країни, так і за кордоном. Проте зростаючі потреби вищих навчальних закладів країни не задовольнялися. Через нестачу викладачів в 1899 р. університетам було дозволено оголошувати конкурс на заміщення вакантних кафедр, причому допускалися до конкурсу і особи, що мали ступінь магістра. Єдиних правил заміщення викладацьких посад в спеціальних вищих навчальних закладах не існувало. Вся система підготовки науково-педагогічного складу, яка діяла в Росії та Україні в кінці ХІХ ст., мала обмежений характер. Подвійна суть політики царського уряду, який не міг не зважати на необхідність залучення у вищу школу кращих науково-педагогічних сил і в той час постійно прагнув здійснити їх відбір на класовому підґрунті і відповідно до вимог «благонадійності», стала все більше гальмувати розвиток системи вищої освіти. Вищі навчальні заклади продовжували відчувати гостру нестачу в науково-педагогічних кадрах [5, с.52–53].

Початок ХХ ст. був часом інтенсивного соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Росії і такою ж інтенсивного розвитку вітчизняної вищої школи. 18 травня 1902 р. була утворена спеціальна комісія з перетворення вищих навчальних закладів. Аналіз наукових і архівних джерел показав, що під тиском наростаючих революційних подій уряд пішов на деякі поступки і 27 серпня 1905 р. ввів так звані «Тимчасові правила», за підтримки В.П. Глазова, міністра народної освіти з 1904 р. Відповідно до них університетській раді і факультетам надавалося право вибирати: першим – ректора і його помічника, другим – деканів і секретарів факультетів. Ректор і його помічник обиралися з числа ординарних професорів, декани і секретарі – зі всіх професорів відповідного факультету. Турботи про підтримку правильного ходу навчального життя в університеті покладалися на раду [1, с.114].

Указом від 17 жовтня 1905 р. дія Тимчасових правил, розповсюджувалась на інші вищі навчальні заклади, що підпорядковувалися міністерствам: народної освіти, фінансів, внутрішніх справ, шляхів сполучення і головного управління землеустрою і землеробства, надавши радам цих навчальних закладів керуватися при обранні директорів, ректорів, деканів, секретарів та інших посадовців особливими правилами діючих положень про кожен вищий навчальний заклад.

Суспільне життя початку ХХ ст. відмічене революційними виступами студентства, зростанням опозиційності ліберальної професури. Університети опинилися в центрі революції 1905–1907 рр. Загальний студентський страйк став частиною Жовтневого політичного страйку, підсумком якого з'явився Маніфест 17 Жовтня.

Поразка революції, розпуск I і II Державних дум відбилися і на житті університетів. В урядовому курсі знов запанували консервативні настрої. Він, користуючись розшаруванням і розгубленістю в середовищі професури, не зустрічаючи опору з її боку, почав наступ на університетську автономію. Міністром народної освіти був призначений супротивник університетів О.М. Шварц, який виступав проти залишків університетської свободи. Правила від 11 червня 1907 р., направлені проти студентських організацій. У 1908 р. був закритий доступ в університети жінкам-вільним слухачкам. Була встановлена відсоткова норма для студентів-євреїв. Було видано роз'яснення Сенату з приводу указу 1905 р. про університетську автономію. Сенат не відміняв автономію, але роз'яснив, що «саму автономію

треба розуміти тільки в сенсі застосування виборного початку, але в сенсі самостійності університету і незалежності його від міністерства освіти» [1, с. 115–116].

Перша російська революція потіснила відомчу диктатуру у визначенні розпорядку діяльності вищих навчальних закладів. Ради університетів і інститутів розширювали свої навчальні, дисциплінарні, адміністративно-господарські права. З настанням реакції урядові позиції в стінах вищої школи були повністю відновлені [2, с. 181]. Йшла боротьба консервативно настроєних діячів царського уряду із студентськими виступами, передовою професурою.

Відповідно до правил 1905 р. попечитель округу наглядав за університетським викладанням і за точним виконанням навчальних правил за законом мав право давати ректорові обов'язкові для нього пропозиції про нагляд за студентами. Всі папери міністра народної освіти проходили через попечителя. Ректор університету обирався на 3 роки радою професорів з числа ординарних професорів і затверджувався на посаді. Рада університету складалася зі всіх його професорів. Головував в Раді ректор. Указом 27 серпня 1905 р. раді було надано право обирати ректора і проректора. Деканами називалися обирали Радами факультетів і затверджували міністром професори, яким ставилося в обов'язок найближче спостереження за викладанням навчальних предметів на факультетах. Правління університету складалося з ректора і деканів всіх факультетів, крім того, з дорадчим голосом до складу правління входив проректор. Факультетські збори складалися із всіх професорів даного факультету під головуванням декана. На них вирішувалися питання напівкурсів, перевірок, змагальних та інших випробувань на вчені ступені, зарахування студентів піврічних і видачі випускних свідоцтв тим, хто закінчили повний курс [1, с. 122].

Попечитель округу вирішував питання обрання лаборантів і їх помічників, хранителів кабінетів і музеїв, проректорів. У його обов'язки входили відбір кандидатів для залишення при університеті для приготування до вчених ступенів і допущення приват-доцентів до читання лекцій. В 1908 р. були введені правила прийому в університет, відповідно до яких без додаткових випробувань приймалися особи, що мали атестат зрілості, закінчили курс загальних класів Александрівського ліцею і Училища правознавства. Додаткові випробування по латинській мові в об'ємі гімназичного курсу повинні були пройти випускники реальних і комерційних училищ, кадетських корпусів. Вихованці морського кадетського корпусу приймалися в університет, склавши іспити з латинської мови, математики і фізики. Випускники православних духовних семінарій складали іспити з математики, фізики і однієї нової мови [1, с. 122–123].

Великим завоюванням вищої школи було введення предметної системи. Раніше впродовж багатьох років існувала курсова система, яка полягала в заліку річних курсів. Перехід з курсу на курс визначався результатами іспитів, які необхідно було здавати навесні відповідно до кількості предметів, що підлягають вивченню в даному році. Правила про перехід на предметну систему навчання були опубліковані 12 червня 1906 р. Це було для вітчизняної вищої школи нововведенням і потребувало від викладачів великої методичної роботи. Суть правил полягала в тому, що вводилися вільні відвідини лекцій і інших занять, окрім занять в лабораторіях і навчальних майстернях. Потрібно було прослуховувати певну кількість предметів і здати певне число іспитів. При цьому встановлювався загальний термін навчання 4 роки (8 семестрів), або 5 років (10 семестрів). Як виняток дозволялося продовжити навчання до 6 років (12 семестрів), або скоротити до 2 років (4 семестри) [1, с. 125].

Були опубліковані «Загальні правила» про залік півріч для отримання випускного свідоцтва на факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і східних мов. Для отримання випускного свідоцтва від студента був потрібний залік восьми півріч. Така система стимулювала студента, відповідаючи умовам життя мало-забезпечених студентів, вимушених, разом з навчанням,

шукати заробітку. Від студента було потрібне вміння самостійно визначити пріоритети, зосередити увагу на основних проблемах [1, с. 126].

Після закінчення університету найбільш здібним і таким, що проявили схильність до наукової роботи студентам пропонували залишитися при кафедрах для підготовки до професорського звання. «Приготування до професорського звання» було розраховане на 4 роки. Від молодих вчених, залишених для підготовки до професорського звання, не потрібно було відвідувати лекцій і семінарів, скласти які-небудь іспити або виконувати курсові роботи. Майже всі претенденти повинні були спочатку скласти лише усний іспит на ступінь магістра, а потім представити і успішно захистити магістерську дисертацію, після того, як спеціальна комісія з професорів декількох університетів допускала їх до захисту. Складання магістерського іспиту давало право на заняття посади приват-доцента будь-якого університету. Для отримання ступеня магістра здобувач, що склав іспит, повинен був представити дисертацію, схвалену університетською комісією [1, с. 122, 127, 128].

Система вищої освіти Росії та України опинилася неадекватною новим історичним умовам буржуазного розвитку. Найважливішими причинами кризи освіти був реакційний курс уряду, що здійснював жорсткий контроль за освітою, бюрократизації цілей і змісту вищої освіти, насадження застійних принципів організації навчального процесу, посилення екстенсивних тенденцій – багато дисциплінарного і відірваного від життя навчання. Уряд стримував зростання мережі навчальних закладів, перешкоджав здобуванню освіти, затверджував дискримінаційні вимоги під час вступу (станові, національні, релігійні, обмеження прийому жінок).

До 1905 р. в Росії та Україні існувало 14 неурядових вищих навчальних закладів. Маніфест 17 жовтня 1905 р. безпосередньо позначився і на цьому процесі: у грудні 1905 р. Микола II по доповіді міністра І.І. Толстого дозволив відкривати приватні вищі навчальні заклади. Створення правової основи привело до бурхливого зростання вільної вищої школи. У 1905–1913 рр. було відкрито 62 навчальних заклади. При цьому збільшувалось переважно число курсів, призначених для навчання жінок і професійно-технічних навчальних закладів. Бурхливе промислове зростання Росії та України в 1909–1913 рр., зростання економічної ролі буржуазії викликали її зацікавленість у вирішенні проблем вищої освіти, що знаходила розуміння і у верхах царської бюрократії.

Система вищої освіти дореволюційної Росії складалася з двох частин – державної вищої школи і неурядової. У 1914/1915 році в Росії, населення якої налічувало 159,2 млн. чол. (зокрема сільського 130,7 млн. чол.) було 105 вищих навчальних закладів. У них навчалось 127,4 тис. чол. До 1917 р. в Росії було 124 вищих навчальних закладів, з них 65 державних і 59 неурядових. При цьому у відомстві Міністерства народної освіти (МНО) знаходилися 67 вузів (28 державних, 39 – суспільних і приватних). У основі міжвідомчого розподілу вузів лежав галузевий принцип, який, проте, дотримувався далеко не завжди. Найбільш впорядкованим в організаційному відношенні було положення університетів і гуманітарних інститутів, що знаходилися у веденні Міністерства народної освіти. Неурядова вища школа, формально незалежна від держави, також була підпорядкована МНО і відомствам відповідно до профілю навчального закладу [1, с. 241; 2, с. 159].

Таким чином, до початку XX ст. у Росії та Україні сформувалась система управління вищою школою, що включала елементи централізації і децентралізації. Таке положення мало свої плюси і мінуси, своїх прихильників і супротивників серед представників царської бюрократії, торговельно-промислової буржуазії, ліберальної громадськості, професури.

З кінця XIX ст. стали створюватися міжвідомчі наради і комісії для координації зусиль по керівництву вищими навчальними закладами. У роки Першої світової війни проблема управління вищою школою набула всеросійського значення. У 1915 р. Міністром народної освіти став

П.М. Ігнат'єв, який висунув широку програму перетворення всієї вищої школи Росії. За його ініціативою у березні 1916 р. була створена рада у справах вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти, завдання якої полягало в об'єднанні управління підвідомчих йому вищих навчальних закладів, для розробки і попереднього обговорення законопроектів, правил, інструкцій, загальних заходів. Рада займалася евакуацією вузів, вивченням фінансового положення університетів і інститутів, відкриттям нових вузів, розробкою правил прийому.

На всій території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, а в царській Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні. Така політика самодержавства щодо української мови, як мови навчання мас, підпорядковувалася меті задушити українську національну культуру. Навіть після офіційної відміни під впливом першої російської революції (1905–1907), заборонних документів 1863, 1876 і 1881 рр. щодо видання книг, показу театральних вистав та проведення інших культурно-освітніх заходів українською мовою, царизм так і не дав дозволу на впровадження навчання рідною мовою [4, с.346].

Лютнева революція 1917 р. відкрила широкі можливості для відродження української культури та освіти. Найважливішим напрямком культурно-освітньої роботи в цей час стала українізація освіти. В кінці березня 1917 р. в Києві відбувся Український педагогічний з'їзд. Центральна Рада (березень 1917 – квітень 1918) була завершальним етапом національного відродження України, бо проголосила незалежність Української Народної Республіки від Росії 9 січня 1918 р. [3, с.80; 7, с.109].

Український освітянський рух наштовхнувся на опозицію російського та зрусифікованого чиновництва, антиукраїнської частини інтелігенції. Проти швидких темпів українізації школи виступили окремі діячі Київського шкільного округу, деяка професура Університету св. Володимира.

Українізація вищої школи передбачала створення кафедр українознавства (української мови та літератури, історії, економіки, права) та викладання українською мовою. Якщо в Харківському імператорському університеті діяли кафедри української історії та української філософії, ректорати Київського та Одеського імператорських університетів ставили всілякі перешкоди на шляху українізації керованих ними закладів. І все ж, завдяки зусиллям професора П.Тутковського, доцентів І.Сушицького, О.Грушевського, І.Огієнка (Університет св. Володимира), ректора Харківського імператорського університету професора Д.Багалея і професора М.Сунцова українознавчі дисципліни впроваджувалися в навчальний процес [3, с.81].

У березні 1918 р. міністерство освіти УНР розробило план подальшої українізації вищої та професійної освіти, який передбачав створення мережі нових державних вищих навчальних закладів, а також розв'язання проблеми підготовки викладацьких кадрів. У жовтні 1918 р. в Києві та Кам'янці-Подільському було відкрито українські державні університети. В усіх вищих навчальних закладах України почали діяти кафедри української мови, літератури та історії. Було засновано український театр, національний архів та бібліотеку з кількістю томів понад 1 млн. Великою подією в культурному житті країни стало відкриття 24 листопада 1918 р. Української академії наук. Першим її президентом призначили відомого українського вченого В.І. Вернадського [4, с.322; 7, с.111].

Директорія (листопад 1918–листопад 1920) була створена для керівництва повстанням національно-демократичних сил проти гетьмана П.Скоропадського [1, с.112]. Міністром освіти став І.Огієнко, який виступав за утвердження державного статусу української мови (Закон «Про державну мову»). За часів Директорії значна частина інтелігенції емігрувала до Польщі, Австрії, Німеччини, а решта залишилась під владою більшовиків, вимушено співпрацювала з ними [3, с.252–253].

Аналіз архівних джерел та наукових публікацій (Д.І. Багалея, О.Є. Іванов, С.Ф. Платонов, О.І. Тарасенко, В.І. Ульяновський та ін.) дозволив встановити, що у межах офіційної авторитарно-імперативної системи вищої освіти, якій були властиві суперечливі тенденції і особливості розвитку, а саме: прагнення держави через систему вищої освіти, зокрема університетської, впливати на перетворення суспільства в політично вигідних цілях; посилення протистояння у розв'язанні освітніх проблем між урядовими органами і прогресивними колами суспільства, що призвело до активізації громадсько-педагогічного руху; мотивація альтернативності варіантів і форм вищих навчальних закладів (університети, вищі жіночі курси, екстернат, громадські просвітницькі організації) існувала необхідність піднесення педагогічної свідомості суспільства.

Отже, немає сумніву, що соціально-економічні і суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Росії та Україні мали велике значення для формування світогляду науковців початку ХХ століття. Перспективами подальших розвідок вважаємо розгляд проблеми піднесення педагогічної свідомості суспільства.

Список використаних джерел

1. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / под ред. В.Г. Кинелева. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.
2. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А.Е. Иванов. – М.: Ин-т истории СССР, 1991. – 392 с.
3. Корновенко С.В. Українська революція: навчальний посібник / Корновенко С.В., Морозов О.Г., Реєнт О.П. – Вінниця, Фоліант, 2004. – 432 с.
4. Лановик Б.Д. Історія України: навчальний посібник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазаревич. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
5. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета св. Владимира за 1910 год. – К.: Университетская типография, 1912. – 78 с.
6. Пирогов Н.И. Избранные сочинения / Н.И. Пирогов. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 558 с.
7. Реєнт О.П. Історія України у схемах і таблицях: навчальний посібник / О.П. Реєнт, В.М. Шевиченко. – К.: Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – 162 с.

References

1. Vysshee obrazovanie v Rossii: Ocherk istorii do 1917 goda / pod red. V.G. Kineleva. – M.: NII VO, 1995. – 352 s.
2. Ivanov A.E. Vysshaja shkola Rossii v konce XIX – nachale XX veka / A.E. Ivanov. – M.: In-t istorii SSSR, 1991. – 392 s.
3. Kornovenko S.V. Ukraïns'ka revoljucija: navchal'nij posibnik / Kornovenko S.V., Morozov O.G., Reent O.P. – Vinnicja, Foliant, 2004. – 432 s.
4. Lanovik B.D. Istorija Ukraïni: navchal'nij posibnik / B.D. Lanovik, M.V. Lazarevich. – 3-te vid., vipr. i dop. – K.: Znannja-Prez, 2006. – 598 s.
5. Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira za 1910 god. – K.: Universitetskaja tipografija, 1912. – 78 s.
6. Pirogov N.I. Izbrannye sochinenija / N.I. Pirogov. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1953. – 558 s.
7. Reent O.P. Istorija Ukraïni u shemah i tablicjah: navchal'nij posibnik / O.P. Reent, V.M. SHEVCHENKO. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. – K., 2005. – 162 s.

* * *

ЗМІСТ

Лучаківська І. Встановлення тимчасових органів влади в Західній Україні і їх діяльність у 1939 році	4
Чухліб Т.В. «Сини з руських воеводств речі посполитої»: місце та роль України-Русі у Віденській відсічі 1683 року	6
Петрова І.В. Особливості проведення генерального межування в Україні (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.)	12
Подрез Ю.В. Участь українського етнічного населення у розвитку кустарних ковальських промислів на території Східної Слобожанщини (друга половина XIX – початок XX ст.)	17
Василіук П. Історія сортовипробування сільськогосподарських культур в кінці XIX – на початку XX ст.	20
Смірнов М.А. Лікувальні заклади містечка Браїлів у кінці XIX – на початку XX ст.	23
Фицик І.Д. «Патріотична свідомість» шляхти Правобережної України	25
Грищенко С.В. Вища освіта Росії та України початку XX ст.	29
Вітюк О.О. Вплив земельного законодавства Директорії УНР на впровадження земельної реформи органами місцевого самоврядування на Поділлі у 1919 р.	32
Приходько М.М. Політика української держави гетьмана Скоропадського на шляху інтеграції з кримським півостровом	35
Бліндер Н.М. Українська християнська організація у суспільно–політичному житті Східної Галичини (1925–1930 рр.)	38
Свідерська О.М. Селянське населення Поділля і Південно–Східної Волині у добу непівського агропереходу (1921–1929 рр.)	41
Чучалін О. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920 – 1930-ті рр.)	43
Готкова Ю.С. Шляхи реалізації українізації на Кубані у сфері освіти у 1920–30-х років XX ст.	46
Ісакова І.А. Згорання політики українізації на Кубані: наслідки та значення	50
Крижевич С.О. Діяльність аероклубів у системі Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву України (1927–1948 рр.)	53
Сокирська В.В. Економічний чинник у російсько–українських відносинах 20-х рр. XX ст.	58
Діденко К.В. Створення та діяльність Київського будинку вчених у 20-х роках XX ст.	61
Лазуренко В.М. Підвищення культури сільськогосподарського експорту в добу непу	65
Соколова Т. Причини підтримки діяльності І.В. Мічуріна керівництвом радянської держави	68
Гончаренко О.М. Організаційно–правові та адміністративно–територіальні аспекти формування системи гітлерівського окупаційного апарату влади на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)	71
Куницький М. Україна та доля підкупаційного місцевого соціуму в експансіоністських планах лідерів Третього Райху та практичних заходах адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)	74
Мелешко Н.Б. Організація і початок діяльності Відділу у справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР (вересень–жовтень 1944 р.) ..	78
Гордієнко В.В., Гордієнко Г.М. Зовнішньополітичні чинники релігійно–церковного конфлікту на Волині в 1941–1944 рр.	81
Шишела С.І. Наслідки українсько–польського трансферу населення 1944–1946 рр.	85
Зіньковський С.О. Ліквідація раднаргоспної системи управління промисловістю: економічні та політичні причини	88
Субботін В.В. Суспільно–релігійні настрої населення західних областей УРСР в контексті легалізації греко–католицької церкви (1987–1989)	92
Гедін М.С. Українсько–китайські історичні зв'язки	96
Скрипник О.М. Історія співпраці України з ООН	99
Автушенко І.Б. Санаторно–курортне лікування як важлива складова медичного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України	102
Якименко Л.М. Українсько–азербайджанські відносини в контексті євроінтеграційних устремлень обох держав	106
Котляр Ю.В. «Спас» в духовній культурі козаків–характерників: історико–краєзнавчий аспект	109
Лукашова А.І. Вплив образів Бога і Диявола на формування основоположних історичних сценаріїв повсякденності (середина XI – кінець XIVст.)	111
Кривошея І.І. Польські аристократи Потоцькі в Російських Державних думх	114
Акунін О.С. Роль англійського аболіціоністського руху в міжнародній забороні работоргівлі і рабства (кінець XVIII – середина XIX ст.)	116
Бутенко Я.М. Роль польського костелу у формуванні гуманістичних принципів Кароля Войтиги (1945–1978 рр.)	119
Годлевська В.Ю. Реформування фінансової системи Іспанії в умовах утвердження демократичного режиму (1982–1996 рр.)	122
Курзенкова А.А. Скандинавські рунічні камені в контексті запровадження християнства	126
Ахмедов А.Х. Азербайджан–Туреччина: про деякі принципи створення незалежних економічних відносин	130
Єрич Т.Г. Законодавство Російської імперії щодо регламентації діяльності руської православної церкви в галузі духовної освіти в XIX ст.	132
Зінченко П.В. Кримінальні справи у Київській судовій палаті як історичне джерело	136
Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Історіографія національного аспекту діяльності православної церкви в Україні другої половини XIX століття	139
Неліна Л.П. Чилі: від консолідації демократії до будівництва соціальної держави	142
Ссряков О.А. Формування прощарку помічників присяжних повірених в Російській імперії за реформою адвокатури 1864 р.: історіографія	145
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ	
Грекова В. Методологічні підходи до дослідження екзистенційної кризи	148
Абдрахманова М.Ж. Нація премодерної та модерної епохи	151
Бондар С.В. Соціальна відповідальність як визначальний фактор існування громадянського суспільства	154
Держко І. Система ціннісних орієнтацій у соціальному врегулюванні взаємовідносин особи та суспільства	158
Дедушев В.В. Благополуччя у сучасних егалітарних концепціях	162
Клименко О.Б. Вчення про синергію у візантійському ісихазмі	166
Кузьміченко І.О. Амбівалентність соціально–професійної ідентифікації особистості	169
Малахова О.М. Епоха глобалізації: місце та значення цінностей в житті суспільства	172
Морозова Л.П. Оцінка в системі реалізації цінностей	175
Сенченко А., Бородай А. Формування нової «духовної парадигми» та її втілення в реальність	178
Скороварова Є.В. Комунікація в інформаційну епоху	182
Токар Л.К. Світоглядні та теоретико–методологічні проблеми розроблення та здійснення етнонаціональної політики в Україні	184
Чигур Р.Ю. Філософія екології як парадигма мислення людини XXI століття	189
Звонко О.А. Релігійна культура як складова духовної культури людства	193
Ленсмент А. Особливості територіальної й гендерної ідентичності росіян в Естонії та росіян у Росії	196
Набієв Ф.Г. Про сутності юридичного мислення	200
Мешков В.М. Конфуціанський Дао–Шлях як практичне діяння добродесного мужа	202
Стояцька Г.М. Феномен об'єктивованої волі у філософсько–правовому вченні Г.В.Ф. Гегеля	206
Боборикін В.Ю. Онтологічні підстави «філософії життя» у творчості Ортега–і–Гассет	208